
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXI (2024), №3
s. 127-141
doi: 10.36121/agorak.21.2024.3.127

Artur Górak
ORCID: 0000-0002-1964-9008
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego)

Koczująca elita. Rotacja na stanowiskach naczelników rosyjskich urzędów w Królestwie Polskim w kontekście życia codziennego

Streszczenie: Imperium Rosyjskie opierało się na wąskiej grupie biurokracji, rozumianej jako elita, przy czym zarówno wojskowa jak i cywilna. Utrzymanie w ryzach poddanych przez dość hermetyczną, dziedziczną grupę, stanowiącą mniej 1% ludności wymagało odseparowania jej od przedmiotu zarządzania. Ma to wiele konsekwencji. Obserwujemy ogromną nadreprezentację osób obcego pochodzenia etnicznego, przede wszystkim Niemców, na czele z rodziną panującą. Inną praktyką była dość częsta i regularna rotacja na kierowniczych stanowiskach - szefów organów władzy w terenie. Artykuł pokazuje częstotliwość takich rotacji w poszczególnych rodzajach administracji Królestwa Polskiego. Autor przybliży niektóre inne konsekwencje takiego - koczowniczego - trybu życia.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Królestwo Polskie, administracja, elity biurokratyczne, rotacje kadrowe

The nomadic elite. Rotation of the heads of Russian authorities in the Kingdom of Poland in the context of everyday life

Annotation: The Russian Empire was based on a narrow group of bureaucracy, understood as an elite, both military and civilian. Keeping subjects in check by a rather hermetic, hereditary group, constituting less than 1% of the population, required separating them from the subject of management. This has many consequences. We observe a huge overrepresentation of people of foreign ethnic origin, primarily Germans, led by the ruling family. Another practice was the fairly frequent and regular rotation of managerial positions - heads of local authorities. The article shows the frequency of such rotations in the individual types of administration in the Kingdom of Poland. The author presents some other consequences of such a nomadic lifestyle.

Keywords: Russian Empire, Kingdom of Poland, administration, bureaucratic elites, staff turnover

Wprowadzenie

Imperium Rosyjskie opierało się na biurokracji rozumianej jako elita, przy czym zarówno wojskowa jak i cywilna. Do połowy XIX w. nie widać tego podziału, ponieważ administracja cywilna była kierowana przez wysokich rangą oficerów lub ludzi z wykształceniem wojskowym. Idea absolutyzmu oświeconego w wydaniu rosyjskim zakładała rządzenie krajem przez ludzi całkowicie zależnych od władzy¹. Po niewielkich korektach model ten osiągnął swoje apogeum za panowania Mikołaja I. Militaryzacja elity biurokratycznej polegała nie tylko na stosowanym kluczu doboru kadr, ale i spetryfikowaniu rytuałów i rekwizytów (systemu mundurów i symboliki). Jest to konstrukcja władzy dobrze charakteryzująca rosyjski absolutyzm (samodzierżawie) - państwo zarządzane przez wąską elitę a ludność traktujący jak zasób, przedmiot zarządzania. Być może, jak przekonująco dowodził Feliks Koneczny, jest to cecha konglomeratu starożytniej cywilizacji turańskiej i nowożytnej - bizantyjskiej². W tym odniesieniu kryje się pierwsza przesłanka do zarządzania imperium przez delegowanych z centrum i krążących po kraju wysłanników.

Ten system został dostosowany do europejskich zasad zarządzania biurokratycznego: dokumenty, archiwa, korespondencja, hierarchia, bezosobowość i zamienność na stanowiskach³. Nadal zachował jednak swoją specyfikę. Utrzymanie w ryzach poddanych przez dość hermetyczną, w dużej mierze dziedziczną grupę, stanowiącą mniej niż 1% ludności, wymagało odizolowania jej od przedmiotu zarządzania - ludności. Taka polityka miała wiele konsekwencji, w tym tłumaczących obce pochodzenie etniczne elity tego imperium. W XIX w., ani rodzina panująca, ani większość wyższej biurokracji i generalicji, nie była ruska, ani nawet słowiańska. Warto przy tym zwrócić uwagę, że elita biurokratyczna Imperium Rosyjskiego była w zdecydowanej większości zależna finansowo od władzy. Jej poziom życia warunkowała służba i zazwyczaj spadał po jej zakończeniu. Majątki ziemskie, przynoszące dochód wystarczający do życia na takim poziomie, posiadało niewielu a co symptomatyczne często nabywane były w czasie służby. Nie mówiąc już o życiu na salonach Petersburga czy finansowaniu zagranicznych podróży. Zarabiano więc na służbie i dzięki służbie traktując ludność jako jedno ze źródeł dochodu. Ziemie Zabrane a także Królestwo Polskie były jednym ze sztandarowych przykładów takiego „kормления” – wydawania podbitego terytorium na pastwę elit władzy. Jest

¹ Patrz szerzej genezę: С.М. Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство XVIII в.*, Москва 1974, i rozwiniętą formę tego systemu, m.in.: П. В. Акульшин, «Просвещенная» бюрократия первой половины XIX века и проблема реформирования России, [in:] *Дzieje biurokracji*, t. VI, s. 219-231; Н.Ф. Демидова, *Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII-XVIII вв.*, [in:] *Абсолютизм в России (XVII-XVIII вв.)*, Москва 1964; Л.Ф. Писарькова, *Государственное управление России в первой четверти XIX в.: замыслы, проекты, воплощение*, Москва 2012.

² Por. F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Kraków 1996. Patrz także: A. Zamojski, *Cywilizacja turańska Feliksa Konecznego – założenia teoretyczne oraz współczesna egzemplifikacja*, „The Peculiarity of Man” 2018, nr 27, s. 65-80; L. Gawor, *Idea cywilizacyjnego pluralizmu Feliksa Konecznego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” t. II (2005), s. 259-275.

³ A. Górak, *Konstitutywne narzędzie biurokracji*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. V, cz. 1, red. A. Gaca, A. Górak, Zb. Naworski, Lublin – Toruń – Włocławek 2013, s. 41-50, doi: 10.13140/2.1.3494.3040

to jeden z przykładów kolonialnego charakteru panowania rosyjskiego na terenie byłej Rzeczypospolitej.

Założeniem niniejszego artykułu jest sprawdzenie częstotliwości i charakteru rotacji na stanowiskach szefów samodzielnych organów rosyjskiej administracji terenowej w Królestwie Polskim oraz pewnych konsekwencji tego modelu dla życia codziennego. Podstawą badania będzie metoda prozopograficzna w oparciu o kompletne dane dotyczące gubernatorów, wicegubernatorów i naczelników okręgów celnych Królestwa Polskiego. Materiał statystyczny został zgromadzony przy opracowywaniu kolejnych tomów słowników biograficznych. Uzyskany zarys zostanie zilustrowany przykładami ze wspomnień i dokumentów archiwalnych.

1. Rozwój badań nad biurokracją rosyjską jako elitą

Problematyka doboru kadr i zarządzania za ich pośrednictwem rozległym a źle skomunikowanym Imperium była poruszana publicznie już na początku XX w. Z dużym opóźnieniem relacjonowano odejście od militaryzacji kadr na rzecz cywilnego wykształcenia uniwersyteckiego, szczególnie prawniczego. Natomiast żywym nurtem była dyskusja między konserwatywnym centralizmem i podejściem liberalnym co w warunkach rosyjskich oznaczało dryf imperium uniwersalnego w stronę nacjonalizmu. Najbliżsi współpracownicy monarchy nieustępliwie optowali za etatyzmem i wzmacnianiem pionów władzy (wertikalizm). Przy czym car nigdy nie zrezygnował z utrzymywania na strategicznie ważnych terenach (Królestwo Polskie, Kaukaz) swoich namiestników (generał-gubernatorów) – niezależnych od ministrów. Przeciwnicy próbowali sprowadzić administrowanie do prostej realizacji prawa, w czym widać następstwo polityki kadrowej prowadzonej od kilku dziesięcioleci. Bardzo ważnym procesem jest wzrost znaczenia ministra finansów kosztem ministra spraw wewnętrznych a nawet ministra wojny. Niewątpliwie na taki tok dyskusji wpływało też wiązanie administracji z naukami prawnymi⁴.

W badaniu elit biurokratycznych Imperium Rosyjskiego przełomowym momentem była publikacja pracy Piotra Andriejewicza Zajonczkowskiego⁵ a potem jego ucznia Nikołaja Piotrowicza Jeroszki⁶. Warto w tym miejscu podkreślić, że z czasem zaczęto dostrzegać oznaki upolitycznienia maszyny biurokratycznej. Najpierw w postaci takich określeń jak „oświecona biurokracja”⁷ dla 1 poł. XIX w., potem epitetów „liberałowie” i „konserwatyści” czy „poriefiormiennaja biurokatija”⁸

⁴ Patrz szerzej m.in.: И. А. Блинов, *Губернаторы. Историко-юридический очерк*, Санкт-Петербург 1905; С. Л. Корф, *Очерк исторического развития губернаторской должности в России*, „Вестник права” 1901, № 9.

⁵ Przede wszystkim: П. А. Зайончковский, *Российское самодержавие в конце XIX столетия*, Москва 1970, a potem: tenże, *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Moskwa 1978.

⁶ M.in.: Н. П. Ерошкин, *Местные государственные учреждения дореформенной России (1800 – 1860-е гг.)*, Москва 1985.

⁷ И. В. Ружицкая, «Просвещенные» бюрократы первой половины XIX в. – новый тип российского чиновника: опыт характеристики, [w:] *Дzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. III, red. A. Górak, K. Latawiec i D. Magier, Lublin – Siedlce 2010, s. 181 – 188.

⁸ Patrz: D. Lieven, *Russia's Rulers Under the Old Regime*, Yale University Press 1989; А.П. Корелин,

Ostatecznie wiąże się to z działalnością ziemstw i dumy, ale nie dostrzega się jeszcze innego procesu. Ostatni car kilkakrotnie zwiększył powołania do służby dworskiej. Mianowicie w Rosji wszystkie formy służby państwowej były ujęte w tabele rang (stopni), które były skorelowane na wypadek przejścia np. z armii do administracji oraz regulowały kwestie starszeństwa i co za ty idzie etykiety. Nierzadko lekceważy się trzecią formację, czyli tytuły dworskie. Oczywiście nie chodziło tu o obowiązki na dworze imperatora. Przy czym często traktowano to jako tytuł honorowy, ponieważ można go było łączyć z rangą cywilną. Mikołaj II bardzo zintensyfikował powołania do tej służby (rozdawnictwo tytułów). Była to polityka celowa prowadząca do integracji biurokratów o poglądach monarchicznych⁹. Uważam, że spełnia to wiele cech partii politycznej.

Dyskusja, o której wspomniałem była też spowodowana wyraźnym kryzysem dawnego systemu opartego o silną pozycję gubernatora, jako organu administracji zespolonej: ojca guberni i przedstawiciela cara, koordynującego i nadzorującego wszystkie organy władzy w guberni. Z czasem malał wpływ gubernatora na coraz liczniejsze organy administracji specjalnej oraz na ziemstwa, ale nadal sprawował nadzór policyjny, choć już policja polityczna (żandarmeria) sama uważała się za nadzorcę gubernatorów szczególnie tam, gdzie działał także namiestnik lub generał-gubernator¹⁰.

2. Granice i skład grupy

Z pewnością elita, o której mowa, jest zhierarchizowana wewnętrznie. Bez wątplenia także jej węższym kręgiem będą ci, którzy mieli prawo kształcić swoje dzieci w Korpusie Paziów¹¹ a szerzej – wszyscy naczelnicy samodzielnych urzędów, bezpośrednio podlegli organom centralnym. Co prawda w omawianym okresie zupełnie wyjątkową pozycję posiadali namiestnicy, głównozarządzający, generał-gubernatorzy szczególnie Królestwa Polskiego i Kaukazu, łączący władzę cywilną i dowodzenie największymi armiami imperium. Nie jest to jednak grupa nadająca się do badań prozopograficznych a raczej indywidualne przypadki. Poza

Дворянство в пореформенной России, 1861–1904 гг. Состав, численность корпоративная организация, Москва 1979; R.G. Robbins, *The Tsar's Viceroy. Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire*, London 1987

⁹ С. Богданов, *Национальный состав правящей элиты Российской империи, на примере придворного штата Николая II*, [in:] *Дzieje biurokracji*, t. VI, red. T. Bykova, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016, s. 475-482; także, *Придворный штат императора Николая II. Придворный как эталон чиновника эпохи последнего царствования Российской Империи*, [in:] *Дzieje biurokracji*, t. IV, red. A. Górak, K. Latawiec i D. Magier, Lublin – Siedlce 2011, s. 535-544.

¹⁰ A. Górak, K. Latawiec, *Russian Governors in Kingdom of Poland*, translation J. Krajka, Lublin 2016; A. Górak, *The Institution of Russian Imperial Governorship in Historical Retrospective According to P. P. Stremoukhov's Memoirs*, "Russian Studies in History", vol. 53, issue 3, 2014, p. 84-94; także, *Governors in Governorates Kingdom of Poland: selection of candidates and the political goals of the empire*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” t. XII (2015), s. 101-110; Patrz także: R. G. Robbins, dz.cyt.; А.М. Лысенко, *Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX в.)*, Москва 2001.

¹¹ С. В. Богданов, *Привилегированное образование в Российской империи конца XIX – начала XX века*, [in:] *Дzieje biurokracji*, t. V, red. A. Gaca, A. Górak, Zb. Naworski, Lublin – Toruń – Włocławek 2013, s. 439 – 448

tym stanowisko to podlegało przede wszystkim imperatorowi jako element nadzoru politycznego oraz władza policyjna i wojskowa, a więc funkcjonowali niejako poza systemem administracji ministerialnej.

Jeśli więc chcemy naszkicować jakiś fragment portretu zbiorowego rosyjskich elit władzy w Królestwie Polskim to przedmiotem badania muszą być przede wszystkim szefowie samodzielnych terenowych organów władzy wykonawczej. Dlatego podstawą do niniejszych uwag będą dane zebrane przy publikacji słowników biograficznych szefów takich urzędów, poprzedzone monograficznymi opisami, wszystkich pionów administracji rosyjskiej w Królestwie Polskim (gubernatorzy, wicegubernatorzy i pięć tomów naczelników administracji specjalnej)¹². Przez administrację rosyjską rozumiemy oczywiście taką, która podlegała organom władzy wykonawczej w Petersburgu i nie była częścią władz autonomicznych Królestwa Polskiego. Organy takie wprowadzano już w końcu lat 30-ch a gremialnie w ramach unifikacji na przełomie l. 60 i 70-ch.

W badanej grupie na pierwszym miejscu trzeba wymienić gubernatorów. Zajmowali oni bowiem centralną pozycję w rosyjskich społecznościach, nie tylko w pracy, ale i poza nią. Od wprowadzenia rosyjskiego organu gubernatorstwa w Królestwie, zajmowało te stanowisko 134 osoby (gubernatorów i wicegubernatorów) a ostatecznie nominacje nastąpiły już w czasie I wojny światowej, na ewakuacji i były związane z nadziejami na sukces ofensywy Brusilowa.

Przy naczelnikach organów administracji specjalnej uznaliśmy za celowe branie pod uwagę także tych, których siedziby znajdowały się poza granicami Królestwa Polskiego, ale swoimi kompetencjami terytorialnymi obejmowali choćby jego część. Zresztą charakterystycznym procesem związanym z unifikacją jest rozmywanie granic Królestwa Polskiego, aż do wydzielenia tzw. Chełmszczyzny. W resorcie oświaty było 120 osób. W głównych pionach administracjach resortu finansów - 131. Tu przypomnę, że tradycyjnie w Rosji naczelnik Izby Skarbowej zastępował gubernatora i dopiero z czasem zaczęła rosnąć pozycja wicegubernatora. Inaczej było w Królestwie Polskim, gdzie od razu wicegubernator miał niezależną i wyższą pozycję¹³. W innych działach zarządu skarbem, finansami, przemysłem i handlem - 204 osoby. Ponadto 115 osób w resortach komunikacji, poczt i telegrafów, dworu oraz spraw wewnętrznych. Ostatecznie, eliminując powtórzenia, do badanej grupy należało 679 osób.

¹² A. Górak, K. Latawiec, J. Kozłowski, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, wydanie drugie, uzupełnione i poprawione, Lublin 2015; S. Bogdanow, A. Górak, K. Latawiec, J. Legieć, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. I: *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015; eadem, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. II: *Ministerstwo Finansów*, Lublin 2016; eadem, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. III: *Zarząd skarbem, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018; eadem, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918. Słownik biograficzny*, t. 4, *Resorty komunikacji, poczt i telegrafów, dworu oraz spraw wewnętrznych*, Lublin 2020; K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Naczelnicy okręgów celnych i inspektorzy rewirów celnych w Królestwie Polskim w latach 1851-1914 (1918)*, Lublin 2023.

¹³ Por. A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867 - 1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin - Radzyń Podlaski 2006, s. 97-100.

Jak wspomniałem analizę karier gubernatorów przeprowadził P. Zajoncowski dla dwóch lat 1853 i 1903.¹⁴ Przeanalizował wykształcenie, pochodzenie, stan majątkowy, wyznanie i rangę kandydata w momencie mianowania gubernatora. P.A. Zajoncowski doszedł do wniosku, że w ciągu 50 lat, od 1853 do 1903 r., nastąpiła jakościowa zmiana w kierunku rekrutacji urzędników cywilnych na stanowisko gubernatora (zamiast wojskowych) oraz wzrost poziomu wykształcenia kandydatów na to stanowisko¹⁵. Z kolei Lubow Łysenko przeanalizowała listy stanu służby gubernatorów dla wybranych lat: 1708, 1754, 1786, 1800, 1803, 1825, 1825, 1837, 1895 i 1913.¹⁶ Pod uwagę brała takie parametry, jak wykształcenie gubernatorów, wiek objęcia urzędu, liczba i czas trwania kadencji gubernatorskich, ranga w momencie mianowania gubernatora, pochodzenie i religia. L.M. Łysenko dochodzi do podobnych wniosków jak P.A. Zajoncowski: wraz z rozwojem Imperium Rosyjskiego udział wojskowych wśród gubernatorów ustępuje miejsca cywilom i rośnie tzw. profesjonalizacja biurokracji¹⁷. Badania prozopograficzne nie objęły naczelników administracji specjalnej. Ogólnie też niewiele uwagi poświęcano życiu codziennemu. A przecież przy pogłębionej analizie obejmującej indywidualne uwarunkowania awansu i kariery dochodzimy do sfery granicznej: między służbą a kręgami towarzyskimi a wreszcie do sfery prywatnej. W rzeczywistości Imperium Rosyjskiego wyraźnych granic między tymi sferami nie było¹⁸. Służba, funkcjonowanie w sferze publicznej i życie prywatne ściśle się ze sobą łączyły, szczególnie w warunkach izolowanych społeczności kolonialnych, a więc na terenach obcych etnicznie.

3. Przeprowadzki i warunki życia

Niżsi i średni urzędnicy mogli przepracować w jednym urzędzie całe życie. Tym bardziej, że nie stać ich było na przeprowadzki, które zrywały życiodajne kontakty. Z drugiej strony nikt z badanej grupy nie został szefem urzędu, w którym pracował. Awans na stanowisko naczelnika urzędu zawsze wiązał się z przeprowadzką. W miarę badania kolejnych setek karier służbowych dochodzimy do wniosku, że zarówno w czasie, jak i w przestrzeni, ale też w różnych resortach, uzyskujemy podejrzenie zbliżony średni okres pozostawania na jednym stanowisku naczelnika organu władzy terenowej – pięć lat. Oznaczało to w skali całego państwa nieustanny ruch dygnitarzy i ich rodzin. System był dość przemyślany – wydzielano spore kwoty na przejazd (*progonnyje*) i zagospodarowanie (*podjemnyje*). Literatura, jak dotąd, podaje tylko jedno wytłumaczenie dla tych kolosalnych kosz-

¹⁴ П.А. Зайончковский, dz.cyt., s. 151-153, 213- 214.

¹⁵ Tamże, s. 214

¹⁶ Л.М. Лысенко, *Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи: (XVIII – начало XX века)*, Москва 2001, s. 183

¹⁷ Л.М. Лысенко, dz.cyt., s. 237-238

¹⁸ Н.В. Брусилова, *Воспоминания, записки, впечатления: 1870–1930-е: 6 2 т.* т. 1. Москва 2017, s. 364; O kryteriach doboru kandydatów patrz: A. Górak, *Governors in governorates Kingdom of Poland: selection of candidates and the political goals of the empire*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” t. XII (2015), s. 101-110.

tów – zrywanie więzi korupcyjnych.¹⁹ Nie można zanegować tego wytłumaczenia el wydaje się, że był to element większej całości.

Poza celami założonymi w systemie władzy wiązało się to ze specyficznym trybem życia, niemal koczowniczym. Średni wiek nominacji na stanowisko wicegubernatora w Królestwie Polskim wynosił 42,5, a na gubernatora 45,9. Średni okres sprawowania stanowiska w Królestwie Polskim wynosił 5 lat. Gubernatorowie w Imperium średnio sprawowali swoje funkcje także 5 lat. Ta zbieżność wydaje się sztuczna, ponieważ przenosiny w Królestwie ze względu na niewielkie odległości oraz dość zwartą rosyjską społeczność kolonialną nie oznaczały zerwania stosunków a wręcz przeciwnie integrowały rosyjską elitę Królestwa jeszcze bardziej. Śledząc kariery urzędników można zauważyć, że w tym przypadku także nie można było przekroczyć głównych barier awansu bez zmiany miejsca pracy. Zapewne wpływ na taką praktykę miał charakter tych kierowniczych stanowisk wyposażonych w duży zakres władzy i wymagających odpowiedniej estymy wśród podwładnych, której trudno byłoby oczekiwać od byłych kolegów. Nie można jednak negować, że w grę wchodziła też swego rodzaju prewencja antykorupcyjna.²⁰ Jednak dość schematyczna, wręcz formalna. Dygnitarze skorumpowani nie byli przenoszani częściej od tych cieszących się lepszą opinią. Natomiast niewątpliwie częste przenosiny uzależniały urzędnika od władzy centralnej. Każdy z nich wiedział, że w nie może budować swojej przyszłości na więzach z miejscowym społeczeństwem. W każdej chwili mógł spodziewać się nominacji na stanowisko w innej czasem odległej guberni.

Dla kontrastu zwróćmy uwagę na naczelników okręgów celnych – urzędników innego, w tym czasie bardzo ważnego, resortu i zarządzających dużymi jednostkami i ogromnymi dochodami. Przez cały okres zajmowało te stanowiska 38 osób, czasem rezydujących poza terytorium Królestwa, ale rozciągających swoje kompetencje terytorialne na jego teren. Najczęstszym modelem kariery było przejście doświadczonego oficera do administracji celnej (19 osób). Nierzadko byli to synowie generałów. Dla porównania z gubernatorami, gdzie ta tendencja w 2 poł. XIX w. wyraźnie słabnie, to w administracji celnej taki typ kariery spotykamy przez cały badany okres. Z kolei przykłady oddolnej, mozolnej kariery w resorcie nie są tak liczne. Po policzeniu lat istnienia interesujących nas stanowisk i podzieleniu przez ilość nominacji zaskakująco otrzymujemy wartość zbieżną z naszymi badaniami nad gubernatorami na tym terenie. Średnio na stanowisku naczelnika danego okręgu celnego pozostawiano urzędnika nieco ponad 5 lat. Nawet uwzględniając korektę w postaci śmierci na stanowisku można założyć, że ta średnia nie przekroczy 5,5 roku. Bardzo rzadko ktoś zajmował to samo stanowisko dłużej niż 10 lat. Natomiast podobnie jak w przypadku gubernatorów większość objęła dane stanowisko między 45 a 55 rokiem życia²¹.

¹⁹ Po. A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie Polskim w latach 1861-1917*, Kraków 1995.

²⁰ П. А. Зайончковский, *dz.cyt.*, s. 153.

²¹ Por. K. Latawiec, A. Górak, J. Krajka, *Customs district chiefs and customs district inspectors in the Kingdom of Poland 1851-1914*, Lublin 2023, s. 107-130.

Jak wspomniałem najbardziej widoczni, a co za tym idzie, kreujący postawy byli gubernatorzy. Warto przypomnieć, że byli to pierwsi (XVIII w.) przedstawiciele władzy na prowincji Imperium Rosyjskiego dopiero potem pojawiają się naczelnicy izb skarbowych (początkowo zwani wicegubernatorami). Gubernator musiał przyjmować w domu i rewizytować lokalnych dygnitarzy z rodzinami. Ścisłe przestrzegano kolejności zaproszeń zależnej od starszeństwa pana domu, następnie pani domu lub w jej zastępstwie córki. Szczególnie ważna była kolejność pierwszych wizyt i zaproszeń do rewizyt, zaraz po przyjeździe do miasta²². Gubernator (tradycyjnie) był traktowany jako wysłannik cara i „ojciec” guberni, ale coraz bardziej postrzegano go jako urzędnika MSW, profesjonalistę, choć konserwatyści nadal pisali, że:

Klasa panująca to nie rezultat nepotyzmu, to był system, i prawie się nie zdarzało żeby nominacje były wynikiem jedynie rekomendacji, bez odpowiednich zalet i wiedzy. Całkiem często wybierano byłych wojskowych, nie posiadających wyższego wykształcenia. Po uniwersytetach młodzi ludzie szli do innych resortów²³

Gubernator był (lub nadal chciał być) archetypem przedstawiciela władzy, co trzeba brać pod uwagę nawet jeśli w późniejszym okresie oddziaływanie tego wzorca spada.

Praca gubernatora polegała na powtarzaniu rutynowych czynności: badanie i podpisywanie dokumentów, przyjmowanie urzędników i petentów, zasiadanie w organach kolegialnych, decyzje w sprawach personalnych, wizytowanie urzędów i instytucji w mieście i w powiatach. Jego skuteczność zależała od osobistej motywacji do rozwoju kariery na danym etapie i od specyfiki jego kontaktów ze zwierzchnikami. Gubernatorzy budowali swoją karierę na stałym udowadnianiu skuteczności swoich działań kierownictwu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz generał-gubernatorowi lub choćby niezwracania na siebie uwagi. Poza zapewnieniem autorytetu władzy i realizacją polityki doceniano także utrzymywanie kontaktów z miejscowymi elitami – nie tylko rosyjskimi, nawet w Królestwie Polskim. Z drugiej strony te kontakty nie mogły być zbyt intensywne i zawsze trzeba było się obawiać oskarżenia o uleganie wpływom. Niemal całe jego życie prywatne było podporządkowane odgrywaniu określonej roli w strukturze biurokratycznej. Na terenach byłej Rzeczypospolitej dochodziła realizacja tzw. *ruskiej sprawy*. *Nolens volens* musiał być opiekunem prawosławia, choćby był i protestantem. Tradycyjne role coraz jawniej kolidowały z życiem, często hulaszczym i rozwiązłym.

²² Por. A.Г.Горак, *Петр Петрович Стремюхов в Костроме (31.XII.1912 – 19.I.1915)*, [in:] *Костромской край и сопредельные территории в древности*, red. А. С. Лазарева, И. С. Наградова, В. Л. Щербакова, Кострома 2021.

²³ Striemouchow (absolwent Korpusu Paziów) twierdził, że młodzi ludzie po uniwersytetach na prowincji często upadali moralnie: grali w karty, zajmowali się głównie blaźństwami i pili wódkę. Государственный архив Российской Федерации в Москве [dalej jako: GARF], f. P 6546, op. 1, d. 2-5, П. П. Стремюхов, *Все в прошлом*, s. 285.

Życie towarzyskie było szczególnie skomplikowane w kraju obcym, gdzie władza rosyjska była źle postrzegana a jej cele były sprzeczne z dobrem miejscowego społeczeństwa. Jeden z gubernatorów Królestwa (P. Striemouchow) wspominał:

Czego wymagano od sędziego, od urzędnika ministerstwa sprawiedliwości? Uczciwości, znajomości służby, pracowitości. Od prokuratora wymagało się już więcej: większego taktu, zapalczywości, krasomówstwa. To gubernator, poza wszystkimi tymi cechami, powinien legitymować się jeszcze wielką kulturą towarzyską, twardą wolą, osobistą śmiałością i odpowiednią powierchownością. Ostatniej cechy od innych poza policją nie wymagało.²⁴

Tenże Striemouchow zwraca też uwagę na problemy codziennego życia gubernatora – „Zawsze trzeba było robić wrażenie spokojnego, kiedy nierządno z powodów służbowych lub prywatnych, dusza jęczała, i właśnie dlatego u gubernatora żadnego życia prywatnego nie było”. Gdy służył w Suwałkach zachorował od stałego siedzenia za biurkiem, a gdy lekarz zalecił mu spacerować to nie bardzo było gdzie, ponieważ w mieście była jedna przyzwoita ulica. Bilard rzucił, ponieważ ludzie zaczęli plotkować a poza tym nie miał do tego talentu. Kiedy jeden z gubernatorów (Szypowski w Saratowie) urządził kort tenisowy, to rozniosły się szyderstwa, że gubernator nic nie robi tylko gra. Publiczną rolę przypisywano także żonie gubernatora. Wymagano, aby prowadziła salon dla rosyjskiej elity gubernialnej. Oczekiwano więc że będzie osobą światową, uprzejmą i nie będzie dawał powodów do plotek.²⁵

Można więc dojść do wniosku, że prywatne życie gubernatora było ściśle związane ze służbą. Był stale obserwowany a mimo to, wielu gubernatorów postępowo wbrew oficjalnemu wizerunkowi i często pozostawało to bez konsekwencji. Dla przykładu w Łomży Siemion Korf²⁶ prowadził życie skrajnie odległe od obowiązującego wzorca co by potwierdzała następująca opinia: „Gubernator stale jest zajęty hulankami i prowadzi życie rozpustne”. Żandarm pisał o nim: „Baron żonaty, ale małżonka przebywa u krewnych w Petersburgu i w ciągu całego urzędowania Korfa na stanowisku gubernatora łomżyńskiego, baronowa zaledwie 1/3 część czasu spędziła w Łomży a przed baronem Korfem gubernatorem łomżyńskim był generał major Rogowski, który ze swoją żoną zaraz po przyjeździe zapoznał się z towarzystwem”.²⁷

²⁴ GARF, f. P 6546, op. 1, d. 2-5, П. П. Стремоухов, *Все в прошлом*, s. 486.

²⁵ A. Górak, *The Institution of Russian Imperial Governorship in Historical Retrospective According to P. P. Stremoukhov's Memoirs*, "Russian Studies in History", vol. 53, issue 3, 2014, p. 84-94.

²⁶ Patrz szerzej: A. Górak, *Baron Siemion Nikołajewicz Korf – gubernator łomżyński i warszawski*, [in:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. III, red. A. Górak, K. Latawiec i D. Magier, Lublin – Siedlce 2010, s. 275 – 300.

²⁷ GARF, f. 265, op. 1, d. 1749, k. 9-9 v.

Lublin, Plac Litewski 3. Pałac Radziwiłłów



Źródło: Dział zbiorów specjalnych WBP, sygn., U-40.

Modelowo, w każdej stolicy guberni powinien być dom gubernatora – budynek rządowy, rezydencja zwierzchnika guberni i jego rodziny. Jednak daleko nie wszędzie tak było. Innym rozwiązaniem było wynajmowanie dla gubernatora i wicegubernatora domu lub choćby mieszkań w kamienicach. Przy czym traktowano tę kwestię jako element prestiżu władzy. Wspomniany Korf zajął na swoją kwaterę w Łomży budynek rządu gubernialnego, który z kolei przeniósł do domu gubernatorskiego znajdującego się w złym stanie. Oczywiście wicegubernator został w starym domu, ale zajął najlepsze, pierwsze piętro (13 pokoi, z dwoma poczekalniami). Urząd zaś przeniesiono na drugie piętro razem z kuchnią wicegubernatora.²⁸

Kwaterna rosyjskiego dygnitarza nie tylko musiała odpowiadać jego potrzebom prywatnym ale także randze i stanowisku. Przy czym dość swobodnie kwatery przechodziły między resortami. Gdy mieszkanie dowódcy 6 dywizji piechoty w Płocku, gen.-mjr Szewaszew uznał za „niegodne” przydzielono no byłe lokum gubernatora bar. Wrangla podkreślają, że jest ono „odpowiednie jego tytułowi”.²⁹ Rosyjski gubernator płocki zajmował początkowo jednopiętrowy dom zakupiony przez władze jeszcze w 1825 r., ale ponieważ wymagał remontu to ber. Wrangel

²⁸ GARF, f. 265, op. 1, d. 1749, k. 12.

²⁹ Archiwum Państwowe w Płocku, Kancelaria gubernatora płockiego, sygn. 50/23/0/-/556, Переписка по передаче дома занимаемого господином пшочким губернаором под квартиру начальника 6 пехотной дивизии генерал-майора Шебашева, k. 1-2, pismo z 6/18 VII 1872 r. i n.

przedstawił MSW projekt urządzenia kwatery gubernatora na drugim piętrze budynku rządu gubernialnego.

Podobnie w Siedlcach nie było kwatery rządowej dla wicegubernatora, gdy w sierpniu 1888 r. przybył tam Zauszkiewicz, to musiał wynająć kwatery w domu żyda Celnika. Co ciekawe w dokumentach urzędowych Zauszkiewicza brak informacji o żonie tymczasem był żonaty, ale żona nigdy nie mieszkała w Siedlcach.³⁰ Odwrotnym przypadkiem jest służba Rybnikowa w Kaliszu. Ten osiedlił się z żoną i dziećmi i starał się, nawet kosztem awansu, zostać w tym mieście do końca służby.³¹ Także Striemouchowowi spodobał się Kalisz. Wspominał:

Gubernator i wicegubernator mieli cudowne służbowe kwatery we wspaniałym, podobnym do pałacu, domu, wybudowanym przez prusaków dla korpusu kadetów w czasie krótkiego panowania przez nich w tym mieście w końcu XVIII wieku. W tym domu mieściły się także niektóre urzędy gubernialne, co było bardzo wygodne.

Miasto zrobiło na mnie wzorowe wrażenie trochę przypominając po urządzeniu niewielkie miasta niemieckie. Bezpośrednio do naszego domu przylegał wspaniały park o powierzchni pół sotni dziesięcin, przepyszenie rozplanowany dzięki wysiłkom Daragana, który przesłużył do tego czasu w Kaliszu ponad 20 lat.

Kwaterna wicegubernatora była pierwszorzędna. Było mi przyjemnie, że razem z wynagrodzeniem w wysokości 3 tys. rubli, wnosilem do naszego domowego budżetu tyle samo, jeśli nie więcej niż żona. Nigdy między mną a żoną nie było rozmów o tym co moje i twoje, jej środkami ja rozporządzałem bez kontroli, ale ta świadomość była przyjemna nie tylko dla mnie, ale i jej, ponieważ ja uzasadniałem swoje, uczynione przed ślubem deklarację, że mi jedynie trzeba pomóc stanąć na nogi i ja potrafię przebić sobie drogę.³²

Natomiast w Lublinie, obok budynku rządu gubernialnego, stał okazały dom gubernatora przy obecnym placu litewskim (wówczas «соборная площадь»). Dane z 1913 r. mówią, że mieszkał tam, oprócz gubernatora i wicegubernatora, także kierownik kancelarii gubernatora (4 pokoje) i sekretarz rządu gubernialnego (2 pokoje). Gubernator i wicegubernator zajmowali odpowiednio 18 i 7 pokoi. W rzeczywistości kwaterna gubernatora zajmowała więcej pomieszczeń, częściowo wyposażonych za środki drukarni.³³ Zachował się inwentarz wyposażenia "Domu Gubernatorskiego". Do dyspozycji gubernatora był hall wejściowy, salon bilardowy z portretami Paskiewicza, Mikołaja I, Aleksandra II, i gubernatorów lubelskich – Buckowskiego,

³⁰ GARF, f. P5833, op. 1, d. 60, k. 54; Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге, f. 1284, op. 44 (rok 1871), d. 96; f. 549, op. 2, d. 52; f. 1284, op. 45, (rok 1885), d. 251. Szerzej o służbie Rybnikowa w Kaliszu patrz: А.Г. Горак, *Влияние научной деятельности на образ царского бюрократы. Павел Николаевич Рыбников на западных окраинах Империи*, „Харківський історіографічний збірник”, t. 17 (2018), s. 38-53.

³¹ GARF, f. 110, op. 24, d. 338.

³² GARF, f. P5833, op. 1, d. 60, k. 307-308.

³³ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej jako: APL], Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 1/12868; 1/12869 (dawne: 1913:148 st. I cz. 1-2), Инвентарная опись казенного имущества, находящегося в Губернаторском доме в г. Люблине составлена в 1913 г.

Liszyna, Stamierowa, Tchorzewskiego i Mienkina), gabinet, toaleta, pokój w wieży, biblioteka, hol, pokoje dzienne I – III, sypialnie I – II, służbówka, bufet, westybul, kuchnia i pralnia, łazienka, weranda, podjazd. Wicegubernator dysponował następującymi pomieszczeniami: przedpokój, pokój gościnny, pokoje I – II, gabinet, pokój ciemny [?], garderoba, pokój stołowy, korytarz, kuchnia i łazienka. Wszyscy czterej mieli zapewnione ogrzewanie na koszt skarbu państwa, ale tylko gubernatorowi przysługiwało umeblowanie.³⁴ O tym jak istotne były warunki mieszkania dla tych *sui generis* koczowników na służbie świadczy list świeżo nominowanego gubernatorem lubelskim Stierligowa do wicegubernatora Sieleckiego.

Wielce Szanowny Michaile Wiktorowiczu!

10 listopada został wydany najwyższy rozkaz o moim mianowaniu na gubernatora lubelskiego. Proszę o życzliwość i szacunek! Myślę, że po 20-m będę u Was, dlatego muszę wiedzieć, czy dom gubernatorski jest umeblowany, czy trzeba przywieźć swoje meble czy też można je wysłać z Czernichowa do guberni tambowskiej do mojego majątku. Czy dom jest porządnym i w ogóle warunki życia. Czy jest służba z urzędu przy domu czy całą trzeba swoją przywieźć. Czy można znaleźć kucharza lub kucharkę czy zabrać swoją? Czy potrzebne są konie, czy jest dla nich furaz, zrobiono jakieś zapasy żywności (kartofli, korzeni, ogórków itd.) czy w domu jest zastawa kuchenna i stołowa?

Oto z jakimi pytaniami zwracam się do Was, wielce szanowny Michaile W. – mam nadzieję, że nie odmówicie odpowiedzieć mi jak najszybciej, ponieważ powinienem szybko być na miejscu, a nie otrzymałem niezbędnych wiadomości, o które prosiłem, gdzie i kogo trzeba wysłać. Myślę, że jednak konie wziąć trzeba, przecież miasto duże.

Będę czekał na odpowiedź, za którą będę Wam bardzo wdzięczny.

Głęboko Was szanujący i serdecznie wdzięczny I. Sterligow

P.S. Można wziąć z sobą dwóch Inguszy, zatrudnić ich jako strażników? Jakiego dostaną u was wynagrodzenie razem z furazami?³⁵

Częste były narzekania rosyjskich urzędników na panującą w Królestwie drożyznę. Ceny w Królestwie rzeczywiście były wyższe.³⁶ Biorąc jednak pod uwagę darmowe kwatery, dodatki na kształcenie dzieci, pieniądze na zagospodarowanie, pierwszeństwo do różnych zapomóg i nagród pieniężnych oraz przyznawane niektórym dodatki należy sceptycznie podchodzić tych skarg.

4. Podsumowanie.

Żaden oficjalny dokument nie zalecał rotacji na stanowiskach zwierzchników organów terenowych. Nie była to więc norma pisana. Nie może jednak być może o przypadku. Skala i stabilność przemieszczeń między równymi sobie w hierarchii

³⁴ APL, Rząd Gubernialny Lubelski, sygn. 3.1/4775 (dawna A I 1906:126), О сообщении председателю лоблинскаго городского по квартирному налогу присутствия сведений о бесплатных помещенияхъ въ казенныхъ домахъ и списковъ чиновниковъ губернскаго правления.

³⁵ APL, RGL, sygn. 3.5/1586 (os. 1586), list Stierligowa do Sieleckiego z 1914 r.

³⁶ A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie Polskim w latach 1861 – 1917*, Kraków 1995, s. 231.

stanowiskami była zbyt wielka. Średnio okres służby na jednym stanowisku zarówno w imperium jak i w Królestwie Polskim wynosił 5 lat. Co więcej nie dotyczyło to tylko gubernatorów i wicegubernatorów, ale także innych resortów, które z natury rzeczy nie powinny być tak obciążone tradycją (różne resorty związane z zarządzaniem finansami, gospodarką, majątkiem a nawet komunikacją). Zapewne wzorzec został wypracowany w stosunku do gubernatorów a następnie powielany w nowym pionach administracji terenowej.

Literatura przedmiotu tłumaczy rotację walką z korupcją, zrywaniem powiązań korupcyjnych. Można jednak postawić inną tezę. Centralizacja władzy nad tak ogromnym terytorium, przy ówczesnych środkach komunikacji a co za tym idzie nadzoru, wymagała specjalnych zabiegów. Jednym z nich było uzależnienie lokalnych zarządców od centrum. Rotacje są tu tylko jednym z elementów. Bardzo częstą techniką było sprawdzanie urzędnika przed nominacją na stanowiska kierownicze na prowincji. Zarówno na początku kariery jak i w trakcie wzywano ich do stolicy państwa lub regionu, gdzie pracowali jako urzędnicy do specjalnych poruczeń. Często były to śledztwa lub skomplikowane sprawy, które badali i proponowali rozwiązania. Wymagało to wyjazdów w teren a przy okazji badano przydatność i postawę polityczną kandydata.

W środowisku rosyjskich urzędników wykształcił się nieformalny ranking miejsc służby, na który wpływało wiele czynników takich jak: prestiż, poziom cywilizacyjny miasta, odległość od stolicy, skomunikowanie, koszty życia, ale też jakość kwater rządowych. W zależności od ambicji i momentu w karierze jedni preferowali miejsca, w których mogli się zasłużyć a inni „*samyje tichońkie*”, jak nazwano Łomżę. Podobnie cichy Kalisz czy Suwałki miały zaletę w postaci biskości granicy.

Jedynie zarysowane tu problemy badawcze nad systemem zarządzania imperium wymagają dalszych, szeroko zakrojonych badań a ich rezultaty – publikacji w postaci monografii.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Państwowe w Lubinie:

- Kancelaria gubernatora lubelskiego, sygn. 1/12868; 1/12869 (dawne: 1913:148 st. I cz. 1-2), Inventarnaya opis kazennago imushchestva, nakhodyashchagosya v Gubernatorskom dome v g. Lyubline sostavlena v 1913 g.

- Rząd gubernialny lubelski, sygn. 3.1/4775 (dawna A I 1906:126), O soobshchenii predsedatelyu lyublińskiego gorodskago po kvartirnomu nalogu prisustviya svedeny o bezplatnykh pomeshcheniyakh v kazennykh domakh i spiskov chinovnikov gubernskago pravleniya.

- Rząd gubernialny lubelski, sygn. 3.5/1586, (dawna: os. 1586), list Stierligowa do Sieleckiego z 1914 r.

Archiwum Państwowe w Płocku, Kancelaria gubernatora płockiego, sygn. 50/23/0/-/556, Perepiska po peredache doma zanimaemago gospodinom plockim gubernatorom pod kvartiru naczalnika 6 pekhotnoy divizyi general-mayora Shebasheva

Gosudarstvennyi arkhiv Rossiyskoy federatsii v Moskve

f. 110, op. 24, d. 338,

f. 265, op. 1, d. 1749,

f. P 5833, op. 1, d. 60, k. 54,

f. P 6546, op. 1, d. 2-5, P. P. Stremoukhov, *Vse v proshlom*,

f. P 6546, op. 1, d. 1, 308-309, P. P. Stremoukhov, *Vse v proshlom*.

Rossiyskiy gosudartvennyi istoricheskiy arkhiv w Sankt-Peterburge

f. 549, op. 2, d. 52,

f. 1284, op. 44 (rok 1871), d. 96,

f. 1284, op. 45 (rok 1885), d. 251.

Printed sources:

Brusilova N.V., *Vospominaniya, zapiski, vpechatleniya: 1870-1930-e: v 2 t. t. 1*, Moskva 2017.

Studies:

Akulshin P. V., «*Prosveshchennaya*» byurokratiya pervoy poloviny XIX veka i problema reformirovaniya Rossii, [in:] *Dzieje biurokracji*, t. VI, red. T. Bykova, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016, s. 219-232.

Blinov I. A., *Gubernatory. Istoriko-yuridichesky ocherk*, Sankt-Peterburg 1905.

Bogdanov S., *Pridvornyy shtat imperatora Nikolaya II. Pridvornyy kak ètalon chinovnika èpokhi poslednego tsarstvovaniya Rossiyskoy Imperii*, [in:] *Dzieje biurokracji*, t. IV, red. A. Górak, K. Latawiec i D. Magier, Lublin – Siedlce 2011, s. 535-544.

Bogdanov S., *Natsional'ny sostav pravyyashchey èlity Rossiyskoy imperii, na primere pridvornogo shtata Nikolaya II*, [in:] *Dzieje biurokracji*, t. VI, red. T. Bykova, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016, s. 475-482.

Bogdanov S.V., *Privilegirovannoe obrazovanie v Rossiyskoy imperii kontsa XIX – nachala XX veka*, [in:] *Dzieje biurokracji*, t. V, red. A. Gaca, A. Górak, Zb. Naworski, Lublin – Toruń – Włocławek 2013, s. 439 – 448.

Bogdanow S., Górak A., Latawiec K., Legieć J., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918, t. I: Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015.

Bogdanow S., Górak A., Latawiec K., Legieć J., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918, t. II: Ministerstwo Finansów*, Lublin 2016.

Bogdanow S., Górak A., Latawiec K., Legieć J., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918, t. III: Zarząd skarbem, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018.

Bogdanow S., Górak A., Latawiec K., Legieć J., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918, t. IV: Resorty komunikacji, poczt i telegrafów, dworu oraz spraw wewnętrznych*, Lublin 2020.

Chwalba A., *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie Polskim w latach 1861 – 1917*, Kraków 1995.

Demidova N. F., *Byurokratizatsiya gosudarstvennogo apparata absolyutizma v XVII-XVIII vv.*, [in:] *Absolyutizm v Rossii (XVII-XVIII vv.)*, Moskva 1964.

Eroshkin N.P., *Mestnye gosudarstvennye uchrezhdeniya doreformennoy Rossii (1800 – 1860-e gg.)*, Moskva 1985.

Gawor L., *Idea cywilizacyjnego pluralizmu Feliksa Konecznego*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” t. II (2005), s. 259-275.

Gessen V.M., *Voprosy mestnogo upravleniya*, Sankt-Peterburg 1904.

- Górak A. G., *Petr Petrovich Stremoukhov v Kostrome (31.XII.1912 – 19.I.1915)*, [in:] *Kostromskoy kray i sopredel'nye territorii v drevnosti*, red. A. S. Lazareva, I. S. Nagradova, V. L. Shcherbakova, Kostroma 2021.
- Górak A. G., *Vliyanie nauchnoy deyatel'nosti na obraz tsarskogo byurokraty. Pavel Nikolaevich Rybnikov na zapadnykh okrainakh Imperii*, „*Kharkivskiy istoriohrafichnyi zbirnyk*”, t. 17 (2018), s. 38-53.
- Górak A., *Baron Siemion Nikolajewicz Korf – gubernator łomżyński i warszawski*, [in:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. III, red. A. Górak, K. Latawiec i D. Magier, Lublin – Siedlce 2010, s. 275 – 300.
- Górak A., *Dokument - konstytutywne narzędzie biurokracji*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. V, cz. 1, red. A. Gaca, A. Górak, Zb. Naworski, Lublin – Toruń – Włocławek 2013, s. 41-50, doi: 10.13140/2.1.3494.3040
- Górak A., *Governors in governorates Kingdom of Poland: selection of candidates and the political goals of the empire*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” t. XII (2015), s. 101-110.
- Górak A., *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867 – 1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin – Radzyń Podlaski 2006.
- Górak A., Latawiec K., *Russian Governors in Kingdom of Poland*, translation J. Krajka, Lublin 2016.
- Górak A., *The Institution of Russian Imperial Governorship in Historical Retrospective According to P. P. Stremoukhov's Memoirs*, „*Russian Studies in History*”, vol. 53, issue 3, 2014, p. 84-94
- Górak A., Latawiec K., Kozłowski J., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, wydanie drugie, uzupełnione i poprawione, Lublin 2015;
- Koneczny F., *O wielości cywilizacyj*, Kraków 1996.
- Korelin A. P., *Dvoryanstvo v poreformennoy Rossii, 1861–1904 gg. Sostav, chislennost' korporativnaya organizatsiya*, Moskva 1979.
- Korf S.L., *Ocherk istoricheskogo razvitiya gubernatorskoy dolzhnosti v Rossii*, „*Vestnik prava*” 1901, № 9.
- Latawiec K., Górak A., Krajka J., *Customs district chiefs and customs district inspectors in the Kingdom of Poland 1851-1914*, Lublin 2023.
- Latawiec K., Górak A., Krajka J., *Naczelnicy okręgów celnych i inspektorzy rewirów celnych w Królestwie Polskim w latach 1851–1914 (1918)*, Lublin 2023.
- Lieven D., *Russia's Rulers Under the Old Regime*, Yale University Press 1989.
- Lysenko A.M., *Gubernatory i general-gubernatory Rossiyskoy imperii (XVIII – nachalo XX v.)*, Moskva 2001.
- Pisarkova L.F., *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii v pervoy chetverti XIX v.: zamysly, proekty, voploshchenie*, Moskva 2012.
- Robbins R.G., *The Tsar' Viceroy. Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire*, London 1987
- Ruzhickaya I.V., *«Prosveshchennye» byurokraty pervoy poloviny XIX v. – novy tip rossiyskogo chinovnika: opyt kharakteristiki*, [in:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. III, red. A. Górak, K. Latawiec i D. Magier, Lublin – Siedlce 2010, s. 181 – 188.
- Troickiy S.M., *Russky absolyutizm i dvoryanstvo XVIII v.*, Moskva 1974.
- Zamojski A., *Cywilizacja turańska Feliksa Konecznego – założenia teoretyczne oraz współczesna egzemplifikacja*, „*The Peculiarity of Man*” 2018, nr 27, s. 65-80;
- Zayonchkovskiy P.A., *Pravitel'stoenny apparat samoderzhavnoy Rossii v XIX v.*, Moskva 1978.
- Zayonchkovskiy P.A., *Rossiyskoe samoderzhavie v kontse XIX stoletiya*, Moskva 1970.

